

Article history:

Received 15 June 2024

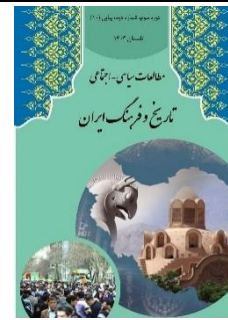
Revised 12 July 2024

Accepted 31 July 2024

Published online 12 August 2024

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 3, Issue 2, pp 391-407

A Historical-Comparative Examination of the Thoughts of Dehkhoda,
Soltan al-Olama, and Mohammad Khiabani on “Persophilia”

Jaseb. Nikfar^{1*}

¹ Associate Professor, Department of Political Science, Khwarazmi University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: Jn1351@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Nikfar, J. (2024). A Historical-Comparative Examination of the Thoughts of Dehkhoda, Soltan al-Olama, and Mohammad Khiabani on “Persophilia”. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(2), 391-407.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This article examines the approaches of three prominent figures of the Constitutional Era—Ali Akbar Dehkhoda, Soltan al-Olama Khorasani, and Mohammad Khiabani—regarding Persophilia. To achieve the objectives of the study, Thomas Spragens’ “Crisis Theory” has been employed. The central question is: Based on which theoretical and historical approaches did these constitutionalists conceptualize “Persophilia”? And what are the similarities and differences among the approaches of these three figures in a comparative framework? To this end, the responses of these three individuals to the crises of the Qajar and Constitutional periods are analyzed. The aim of the article is to analyze the thought of these three thinkers in confronting the crises of their time and to assess the impact of these crises on their ideas. The underlying assumption of this article is that thought does not emerge in a vacuum but is the result of a dialectical relationship between mind and reality.

Keywords: Dehkhoda, Soltan al-Olama, Mohammad Khiabani, Persophilia, Crisis

EXTENDED ABSTRACT

The historical and intellectual trajectories of Ali Akbar Dehkhoda, Soltan al-Olama Khorasani, and Sheikh Mohammad Khiabani present compelling insights into how notions of "Persophilia" or Irandousti were shaped during the constitutional era through their unique reactions to social, political, and colonial crises. This article draws upon the crisis theory of Thomas Spragens to argue that each thinker's notion of Persophilia emerged not in abstraction but in direct dialectical response to the specific historical disruptions that characterized late Qajar and early constitutional Iran. For Dehkhoda, the nation's decline was symbolized by unchecked internal despotism and foreign interference, which he parodied in his "Charand-o-Parand" columns to both criticize and awaken the national conscience. Through vivid satire, he sketched the grotesque corruption of the ruling elite, wherein court favorites earned outlandish titles like "Mashuq al-Saltaneh" and "Aziz al-Ayalah" while the nation crumbled under despotism and moral decay (Dehkhoda, 2015). His nationalism was embedded in resistance, mocking both domestic tyranny and the elite collaborators of imperial Russia and Britain. For instance, he denounced figures like Mirza Abd al-Razzaq Khan for betraying national interests, comparing him to the Greek traitor Ephialtes, an act that underlines the moral stakes of his conception of Irandousti (Dehkhoda, 2015). Dehkhoda's Persophilia was therefore rooted in historical memory and moral outrage: a yearning to revive Iran's past glory not by invoking mythology, but by critiquing present injustices and forging national unity through political modernization.

The second figure, Soltan al-Olama Khorasani, articulated a deeply ethical and religiously inflected critique of both internal tyranny and foreign domination. Writing under the revolutionary fervor post-1906, in his newspaper "Ruh al-Quds," he echoed Enlightenment values while situating them within Islamic traditions of justice. He openly challenged the Qajar shah's legitimacy, arguing that framing royal authority as divine will suppressed public scrutiny and allowed unchecked autocracy. His stance was not merely rhetorical but theoretical, deconstructing the theological underpinnings of royal absolutism to expose its political expediency and irrationality. In one of his articles, he lamented, "So much ignorance had overcome us that we considered the king as God's representative and obeyed his commands as divine law" (Brown, 2007). This fusion of ethical critique and historical awareness led him to see Iran as "a lamb caught between two wolves," referring to the 1907 Anglo-Russian Convention that carved up Iranian sovereignty without national consent (Cohen, 1983). This metaphor captures both the helplessness and urgency he perceived in the national condition. For Soltan al-Olama, true Persophilia required resisting both imperial powers and native collaborators while reviving Iran's lost intellectual and industrial primacy. He evoked an idealized past in which Iranians were global pioneers in science and innovation, now tragically reduced to dependency and cultural subordination. His dream was one of return—not to nostalgic fantasy, but to the lost potential of a people once admired for their brilliance and now treated as objects of pity and exploitation (Cohen, 1983).

Sheikh Mohammad Khiabani's Persophilia unfolded through activism and revolt, most notably through his resistance to the 1919 Anglo-Persian Agreement, which he viewed as a veiled colonial imposition. Khiabani's nationalism took the form of populist resistance that sought not only to invalidate a particular treaty but to reinvigorate the constitutional aspirations that had been betrayed by successive governments. The core of his opposition lay in his conviction that sovereignty should belong to the people, and thus he declared, "We have risen up against this government that signed the annihilating agreement with Britain... we will not back down until a patriotic government comes to power" (Raisnia & Nahid,

1976). His resistance extended beyond diplomacy to ideology: he envisioned a decentralized Iran where provinces like Azerbaijan could assert cultural and administrative agency while remaining committed to national unity. Critics, like Abdollah Mostowfi, accused him of separatism, citing his renaming of Azerbaijan to “Azadistan” and defiance of central authority (Mostowfi, 1998). Yet others, including Ahmad Kasravi, interpreted these acts as symbolic rather than separatist—measures meant to distinguish his democratic ideals from the pan-Turkic aspirations of neighboring movements (Kasravi, 2009). Khiabani’s vision of Irandousti thus merged radical activism with deep territorial fidelity, seeking to protect Iran not only from foreign domination but also from the betrayal of revolutionary ideals by native elites.

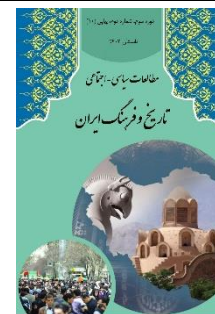
The common denominator among these three figures lies in their diagnosis of Iran’s crisis and the solutions they proposed. All three identified despotic governance and foreign intervention as the twin cancers of Iranian society. Their responses, though shaped by different temperaments and modes of expression—Dehkhoda’s satire, Soltan al-Olama’s theological journalism, and Khiabani’s militant populism—converged on the same moral-political framework: that sovereignty must be returned to the people and constitutionalism must be realized not only as a legal structure but as a lived civic ethos. Each thinker also understood that the crisis of Iran’s backwardness was not merely material but epistemic—rooted in distorted knowledge, manipulated traditions, and a lack of critical self-awareness. Their Irandousti was therefore not passive adoration of the homeland, but an active, sometimes dangerous, confrontation with its enemies—internal and external—and a persistent call to awaken its latent capacities. Khiabani, in particular, emphasized that true patriotism involved not mere sentiment but participation in political renewal: “We do not want bandits disguised as ministers, but a people’s government where the law is respected and liberty safeguarded” (Azari, 1983). His call to “establish the regime of constitutionalism across the entire land” captured the essence of his rebellion as a fight not just for territory but for dignity.

Yet, while their methods differed, all three articulated an image of an ideal Iran rooted in both pre-Islamic and Islamic heritage, bridging the national past with constitutional modernity. They revered historical figures and epochs—from Darius the Great to the Safavid intellectuals—not as myths to be embalmed, but as sources of inspiration for contemporary action. This form of historical Persophilia avoided both Orientalist romanticism and blind traditionalism. For instance, Soltan al-Olama invoked the glories of Iranian craftsmanship and science to critique current dependency on European imports: “Why have we, the inventors of so many tools, become so reliant on foreigners?” (Cohen, 1983). Dehkhoda, too, used historical memory to shame the ruling elite and stir public conscience. Even in despair, they imagined alternatives. Through literary satire, theological prose, and public oration, they invited their compatriots to remember that Iran’s subjugation was not destiny, but a condition to be contested. Their nationalism was therefore generative, seeking not to exclude or dominate but to inspire and mobilize, grounded in the moral imperative to rescue Iran from itself.

In comparing these three, it becomes evident that the intensity of their Persophilia was directly proportional to their engagement with crisis. Dehkhoda saw in every corrupt minister a betrayal of the nation; Soltan al-Olama perceived in every theological justification of monarchy a theological fraud; and Khiabani read in every foreign pact an existential threat. Yet none of them retreated into fatalism or nostalgia. Their shared conviction was that Iran could be reborn through truth-telling, popular participation, and civic courage. Spragens’ model of political thought as emerging from crisis is

particularly apt here, for each figure moved from problem recognition to causal analysis, from envisioning an alternative to proposing concrete reforms ([Spragens, 1991](#)). For Dehkhoda, the solution lay in public enlightenment and fearless journalism; for Soltan al-Olama, in the fusion of Islamic ethics with modern governance; and for Khiabani, in mass mobilization and direct action. Despite their differences, they were united in one belief: that Irandousti, if it is to mean anything, must be proven not merely through words, but through sacrifice, resistance, and the tireless pursuit of justice.

In conclusion, this study has sought to demonstrate that Persophilia as conceived by Dehkhoda, Soltan al-Olama, and Khiabani was not a static or merely emotional attachment to Iran, but a dynamic and politically charged project. It was rooted in a clear-eyed recognition of Iran's crises, informed by a historical consciousness of its former greatness, and committed to a vision of constitutional reform as the pathway to national regeneration. Though their approaches varied—from satire and journalism to political activism—they each embodied the moral and intellectual courage to challenge both domestic tyranny and foreign domination. Their contributions underscore that true love of country requires more than sentiment: it demands intellectual rigor, ethical consistency, and above all, an unwavering commitment to justice. In their unique ways, each of these thinkers kept alive the hope that Iran, though battered by history, could once again be a beacon of civilization and freedom.

بررسی تاریخی - تطبیقی اندیشه‌های دهخدا، سلطان‌العلماء و محمد خیابانی در باب «ایران‌دوستی»

جاسب نیکفر^۱

۱. دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Jn1351@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

نیکفر، جاسب. (۱۴۰۳). بررسی تاریخی - تطبیقی اندیشه‌های دهخدا، سلطان‌العلماء و محمد خیابانی در باب «ایران‌دوستی». *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۲)، ۳۹۱-۴۰۷.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

در این مقاله، به رویکرد سه شخصیت مهم عصر مشروطه یعنی علی‌اکبر دهخدا، سلطان‌العلماء خراسانی و محمد خیابانی در باب ایران‌دوستی خواهیم پرداخت. پرسش اصلی این است که «ایران‌دوستی» در نزد این مشروطه‌خواهان، بر اساس کدام رویکردهای نظری و تاریخی صورت گرفته است؟ و میان رویکردهای این سه شخصیت، در مقام مقایسه چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی وجود دارد؟ بدین منظور واکنش این سه شخصیت به بحران‌های عصر قاجار و مشروطیت، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در این مقاله قصد بر این است که اندیشه این سه نفر را در مواجهه با بحران‌های زمانه تحلیل کنیم و تأثیر این بحران‌ها را ارزیابی کنیم. مفروض این مقاله این است که اندیشه در خلأ شکل نمی‌گیرد بلکه حاصل دیالکتیک ذهن و عین می‌باشد. برای دستیابی به اهداف مدنظر مقاله، از «نظریه بحران» توماس اسپرینگز استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: دهخدا، سلطان‌العلماء، محمد خیابانی، ایران‌دوستی، بحران.

مقدمه

پس از وقوع انقلاب مشروطه، فضای بازی ایجاد شد که تا پیش از آن در ایران سابقه نداشته است. در این فضا تندترین انتقادات، متوجه نظام سلطنتی شد. ایرانیان به خشم آمده از اوضاع نابسامان داخلی، نوک پیکان انتقاداتشان به سمت هیئت حاکمه نشانه رفته بود و تقصیر اصلی «عقب‌ماندگی» ایران را به گردن شاه و درباریان می‌انداختند.

ایرانیان بیش از هر زمانی در صدد رسیدن به «ترقی» وطن خود بودند. متفکران متعددی آثار خود را نشر داده و راه‌حل‌های خود را برای رسیدن به این هدف بیان داشتند. راه‌حلهایی که شخصیت‌ها برای برون‌رفت ایران و ایرانیان از عقب‌ماندگی ارائه کردند، تحت تاثیر درک آن‌ها از مقوله عقب‌ماندگی بود. با توجه به تکرر بسیار کنشگران این عصر، مقاله پیش رو تلاش دارد با گزینش سه شخصیت از دو کانون اصلی مشروطیت یعنی «تهران» و «آذربایجان» به تبیین و بررسی فهم آن‌ها از عقب‌ماندگی و واکنش آن‌ها نسبت به این مقوله بپردازد.

نخستین متفکر، علی‌اکبر دهخداست. او جزو مشروطه‌خواهانی است که آغاز حرکتش به حضور در روزنامه صوراسرافیل و انتشار مطالبی هجوآمیز با نام‌های مستعار مختلف و تحت عنوان چرند و پرند مربوط می‌شود. متفکر بعدی سلطان‌العلمای خراسانی است؛ مدیر و نویسنده اصلی روزنامه روح‌القدس که پس از انقلاب مشروطه منتشر شد. او جزو روشنفکرانی محسوب می‌شد که مهمترین معضل عقب‌ماندگی ایران را در استبداد سیاسی و ناکارآمدی شاه می‌دانست. به همین سبب تندترین انتقادات را نسبت به شاه روا می‌داشت. سومین شخصیت، شیخ محمد خیابانی است. او که از روحانیون آزادیخواه بنام مشروطه از خطه آذربایجان بوده است به مقاومت در مقابل حکومت مرکزی پس از انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ برخاسته و قیامی را در آذربایجان شکل داده است. بررسی آرا و اندیشه‌های این سه شخصیت در ارتباط با نوع واکنش‌هایی که با بحران‌ها و چالش‌های زمانه‌شان داشته‌اند تبیین و بررسی خواهد شد.

چارچوب نظری

درک و تحلیل اندیشه‌ها و رفتارهای آدمی در حوزه سیاست، نیازمند چارچوبی است که به واسطه آن‌ها بتوان افکار و اعمال را در قالب آن ریخت. پیچیدگی ماهیت وجودی انسان از یک سو و پیچیدگی کنش‌ها، رفتارها، سیاست‌گذاری‌ها در عالم سیاست از سوی دیگر، سبب می‌شود تا نتوان به صرف رجوع به یک تفکر یا عمل یک شخصیت، به ماهیت آن پی برد. هرگونه تفکر یا اقدامی در حوزه سیاست، ریشه در منظومه‌ای از دلایل و چرایی‌ها دارد.

رسالت محقق این است تا با لحاظ کردن جوانب مختلف پیدایش و تکوین اندیشه‌ها و رفتارها، تصویر روشنی از مورد تحقیق خود ارائه کند؛ بدون دخیل کردن احساسات شدید حزبی و صنفی در نتیجه تحقیق. ما در این نوشتار، اندیشه و عملکرد سه شخصیت را هدف قرار داده‌ایم؛ سه شخصیتی که در یکی از پرتنش‌ترین مقاطع تاریخ ایران، ظهور کردند. جدای از تمام حوادث متعددی که مشابه آن‌ها در طول تاریخ ایران تجربه شده بود، چالش سنت و تجدد نیز مزید بر علت شده بود تا ایران، فضای به شدت ملتهبی را در آن روزگار شاهد باشد.

اندیشه‌ها، واکنشی در برابر بحران‌ها

روشی که در تحقیق ما مورد نظر می‌باشد، روش توماس اسپریگنز است. بر مبنای این روش، اندیشه‌ها، واکنشی به بحران‌های زمانه می‌باشند. بر این اساس، بررسی یک اندیشه، بدون در نظر گرفتن بسترهایی که اندیشه در آن رشد کرده، کاری عقیم است؛ چرا که اندیشه سیاسی نمی‌تواند منتزع از چالش‌های زمانه باشد.

اسپریگنز با این پیشنهاد می‌خواهد چارچوبی ارائه کند تا به واسطه آن بتوانیم هارمونی درونی افکار را استخراج کنیم. برای این مهم او، چهار گام را معرفی کند که طی آن اندیشه سیاسی شکل می‌گیرد و تکوین می‌یابد. گام نخست مربوط به شناخت و فهم مشکل یا بی‌نظمی

است. در واقع نخستین قدم این است که یک اندیشمند بپذیرد که جامعه آنگونه که باید باشد نیست. «در مرحله اول، نظریه پرداز از بحران‌های سیاسی که جامعه با آن‌ها درگیر است، آغاز می‌کند. اکثر نظریه پردازان، آثار خود را در زمانی نگاشته‌اند که به طور فزاینده احساس می‌کنند جامعه‌شان دچار بحران است.» (Spragens, 1991).

گام دوم، مربوط به دنبال کردن دلایل و علل پیدایش این بی‌نظمی یا نابسامانی است. در این مرحله اندیشمند همچون یک کاوشگر صرفاً به دنبال زمینه‌های پیدایش بحران است. «نظریه پرداز در مرحله دوم از پژوهش، به ایفای نقش تحلیل گر می‌پردازد. وی باید به جستجوی علت اصلی مشکلات و نابسامانی‌ها که اغلب نهان از دیدها هستند بپردازد.» (Spragens, 1991).

گام سوم نوعی فعالیت ذهنی خیال پردازانه اما منطبق با واقعیت است. این مرحله تجسم آرمانشهر یا مدینه فاضله در ذهن اوست. این آرمانشهر نه لزوماً به قصد تحقق، بلکه به قصد الگو قرار گرفتن برای مسیر حرکت جامعه، معرفی و تبلیغ می‌شود. به تعبیر اسپریگنز: «در مرحله سوم، نظریه پرداز به بازسازی ذهنی جامعه سیاسی پرداخته، آرمانشهری در ذهن تجسم کرده و افکارش را به صیقل علم، قابلیت‌ها، امکانات و واقعیت‌ها می‌آراید.» (Spragens, 1991).

در گام چهارم یا نهایی، اندیشمند به شکلی واقعی و ملموس به ارائه راه حل‌هایی برای رفع مشکلات جامعه می‌پردازد تا شاید از طریق انجام این دستورالعمل‌ها، جامعه به آن حالت آرمانی نزدیک شود. به بیان اسپریگنز: «در مرحله چهارم، نظریه پرداز با توجه به اقدامات صورت گرفته در مراحل قبلی، به ارائه درمان می‌پردازد» (Spragens, 1991).

۱) دهخدا

استبداد داخلی، استعمار خارجی، بحران‌هایی بودند که ریشه‌های خشم مردم در ایران را فراهم کرد. این خشم و عصیان را یک کاتالیزور شعله‌ور کرد؛ آشنایی با پیشرفت‌های غرب. مقایسه میان آنچه در غرب وجود داشت، با کیفیت آنچه در ایران بود، موتور محرکی شد برای زایش نخستین جنبش مردمی در طول تاریخ ایران. تا پیش از این، رعیت را حقی برای طغیان علیه سلطان نبود. تنها راه‌های تغییر سلطان، یا مرگ او بود و یا قیامی توسط یک مدعی دیگر سلطنت.

اما این بار توده مردم بخش مهمی از جنبش بودند باضافه اینکه این جنبش شامل و واجد یک ایدئولوژی مدرن نیز بود. بهتر است بگوییم هدف این جنبش تنها جایگزینی یک پادشاه عادل به جای یک سلطان ظالم نبود، بلکه خواسته‌هایی چون رفاه، آزادی بیان، توسعه و ترقی، مجلس قانونگزاری، حزب، روزنامه، انتخابات، مشروطه و انبوهی دیگر از خواسته‌های مدرن به مطالبات جنبش افزوده شده بود. جنبش مشروطه‌خواهی، فرزندان زیادی زائید؛ فرزندان که طیف متنوعی از مرام‌ها و منش‌ها را داشتند. ما از میان فرزندان متنوع و مختلف مشروطه به سراغ سه نفر رفته‌ایم؛ سه نفری که هر کدام به سبک و سیاق خود، به محافظت و نگهداری از مشروطیت ایران همت گماشته بودند. در ابتدا، به سراغ علی‌اکبرخان دهخدا می‌رویم؛ سیاستمداری که ادیبانه می‌نوشت یا ادیبی که وارد سیاست شده بود.

دهخدا و بحران‌های زمانه

الف) رویکرد دهخدا نسبت به ام‌المفاسد: استبداد و فساد حکومت

ایرانیان سال‌ها پیش از انقلاب مشروطه، به خرابی اوضاع ایران پی برده بودند. درد مشخص بود اما پیدا کردن راه‌های مداوای درد، قدم مهم بعدی به حساب می‌آمد. هر کس به فراخور فهم و شناخت و بررسی خود، نسخه‌ای برای ایران مریض می‌پیچید و ریشه مرض را معرفی می‌کرد. در این میان، بسیاری، نگاهشان به سمت رأس حاکمیت معطوف گشت؛ جایی که اغلب دستورات و سیاستگزاری‌ها از آنجا منبعث می‌شد.

اقتدار رعب‌انگیز در رأس هرم قدرت و ضعف مفرط در قاعده هرم سیاسی، دست مستبد و عمال استبداد را برای هر اقدامی باز می‌گذارد. در این حالت، قدرت مطلق‌العنان، مختار است هرکاری خواست انجام بدهد؛ نه قانونی وجود دارد که جلوی او را بگیرد و نه سنت‌ها توان حائل شدن میان ارباب و رعیت دارند. نتیجه چنین وضعیتی این می‌شود که رجال مملکت حق داشته باشند همه کار بکنند. دهخدا در این باب، مطلبی در شماره دوازدهم روزنامه صوراسرافیل به چاپ می‌رساند با این مضمون که آنقدر دست هیئت حاکمه در تحمیل اراده‌شان باز است که حتی اگر دلشان خواست می‌توانند به راحتی جان مردم را نیز بستانند. اصل مطلب منتشر شده بر این قرار است:

«شما الحمدالله می‌دانید که آدم وقتی حرصش در بیاید دیگر دنیا پیش چشمش تیره و تار می‌شود خاصه وقتی که از رجال بزرگ مملکت باشد که دیگر آن وقت قلم مرفوع است برای اینکه رجال بزرگ وقتی حرصشان درآمد حق دارند همه کار بکنند همان‌طوری که حبیب‌الله افشار حرصش درآمد و چند روز قبل بامریکی از اولیا، سیف‌الله خان برادر اسدالله خان سرتیپ قزاقخانه را گلوله پیچ کرد.» (Dehkhoda, 2015).

نظام‌های استبدادی، قدرت زیادی در نخبه‌کشی دارند. یکی از مشخص‌های مهم نخبه‌کشی آن‌ها این است که افراد شایسته به حق خود نمی‌رسند و به جای آنها، مُشتی افراد ناکارداران و ناکاربلد بر مسندها تکیه می‌زنند. اینگونه افراد، به واسطهٔ تفقادات ملوکانه، القاب دهان‌پرکن و پرطمطراقی دارند اما به واقع کوچکترین شایستگی برای انجام وظیفه محوله ندارند. در این باب در شماره دوم روزنامه صوراسرافیل از زبان دهخدا آمده است:

«بلی آن وقت در ایران معشوق‌السلطنه، محبوب‌الدوله، عزیزالایاله، خوشگل خلوت، قشنگ حضور، ملوس‌الملوک نبود. در قصرها هم سرسره نساخته بودند. ملاهای آن وقت هم چماق‌الشریعه، حاجب‌الشریعه، پارک‌الشریعه نداشتند. خلاصه آن وقت کالسکه‌الاسلام، میز و صندلی‌المذهب، اسب روسی‌الدین وجود نداشت.» (www.nlai.ir)

با این توصیفاتی که دهخدا از ماهیت قدرت و شکل عملکرد آن در ایران ارائه می‌کند، مشخص می‌شود که او ام‌المفاسد را استبداد می‌داند؛ یعنی شکلی از اعمال قدرت که در آن یک فرد بدون توجه به اراده و خواست دیگران، هر تصمیمی خواست می‌گیرد. قدرتی که محدودیت و مسئولیت‌پذیر نیست و به هیچ شخص و نهادی پاسخگو نمی‌باشد. وجود چنین ساختی از قدرت، از دید دهخدا، مهمترین عامل عدم پیشرفت و ترقی ایران است. ایران‌گرایی دهخدا بیش از هر چیز در مبارزه او با استبداد سیاسی تجلی پیدا می‌کند.

ب) رویکرد دهخدا نسبت به مسأله استعمار

نفوذ قدرتهای خارجی در ایران، چیزی نبود که از چشمان دهخدا پنهان بماند. قدرتهای استعماری بر پیکره نیم‌جان ایران چمپاته زده بودند و باقیمانده جان ایران را می‌مکیدند. روس و انگلیس، مدام در پی امضای قراردادی میان خود با ایران بودند که حوزه‌های نفوذشان را در ایران گسترده‌تر کنند.

اما نکته جالب توجه اینکه دهخدا بیش از خود قدرتهای استعماری، نقش وطن‌فروشان داخلی را در این زمینه برجسته می‌کند. در واقع باید گفت دهخدا در مورد کیفیت و ماهیت کار استعمار در ایران نگاه خود-انتقادی دارد. از نظر او اگر یک کشور دچار ضعف در داخل باشد، خود به خود راه برای حضور بیگانگان در کشور باز می‌شود.

نکته دیگر در بحث رویکرد دهخدا به مقوله استعمار، وزن بیشتری است که او به روس‌ها می‌دهد تا انگلیسی‌ها. او در اکثر موارد وقتی می‌خواهد مثالی از استعمار بزند نام روس‌ها را بر زبان می‌آورد و جالب آنکه پس از به توپ بسته شدن مجلس به دست نیروهای قزاق تحت امر لیاخوف روسی، دهخدا به سفارت انگلیس پناهنده می‌شود و این خود نشان از آن دارد که دهخدا، نه انگلیسی‌ها بلکه روس‌ها را استعمارگران

اصلی ایران قلمداد می‌کند. نقش ضعف داخلی، وطن‌فروشان و خائنان داخلی و تاکید دهخدا بر روس‌ها به عنوان استعمارگران اصلی ایران، همه در فقره ذیل که در شماره دوم روزنامه صور اسرافیل به چاپ رسید هویدا است.

در این فقره دهخدا از فردی به نام میرزا عبدالرزاق خان نام می‌برد، کسی که به گفته دهخدا از عوامل نفوذ روسیه در ایران بوده است: «در آن وقت که جناب چکیده غیرت، نتیجه علم و سیاست، معلم مدرسه قزاق‌خانه، جناب میرزا عبدالرزاق خان مهندس، بعد از سه ماه پیاده‌روی روی نقشه جنگی، راه مازندران را برای روس‌ها کشیدند.» (Dehkhoda, 2015).

پس از معرفی این فرد، دهخدا به سراغ پیدا کردن لقبی برای این وطن‌فروش می‌رود. از آنجایی که درباریان آن زمان هر کدام القاب پرطمطراق و دهن‌پرکنی داشتند، از نظر دهخدا لازم بود مانند اغلب درباریان قاجاری، که کاری جز ضربه به منافع و حیثیت ایران ندارند، ولی در عین حال به عناوین پرشکوه ملقب هستند، این وطن‌فروش نیز به لقبی شایسته مزین شود اما مشکل آن جا بود که تمام القاب و عناوین قبلاً به حراج رفته و لقب شایسته‌ای باقی نمانده بود.

«ما دوستان گفتیم: این آدم باوجود، حیف است که لقب نداشته باشد. بیست نفر سه شبانه روز هی نشستیم و فکر کردیم که چه لقبی برای ایشان انتخاب کنیم، چیزی به عقل ما نرسید. کتاب‌های لقب را باز کردیم. دیدم در زبان فارسی، عربی، ترکی، فرنگی از الف تا ی یک کلمه نیست که اقلاً ده دفعه لقب نشده باشد.» (همان)

اما بخت یار است و در اوج ناامیدی لقبی برای وطن‌فروش مذکور یافته می‌شود. این لقب تضمینی است از نام یکی از یونانیان خائن که قرن‌ها پیش با خیانت به امپراتور روم، راه را برای پیروزی سپاه ایران فراهم کرده بود.

«از آنجا که باید کارها راست بیاید، یک روز من در کمال اوقات تلخی یک کتاب تاریخی را که جلو دستم بود، برداشتم که خودم را مشغول کنم. همین که کتاب را باز کردم در صفحه دست راست سطر اول دیدم، نوشته است: ((از آن روز به بعد یونانی‌ها به افیالتس خائن گفتند و خونس را هدر کردند)). ... خلاصه همین که این اسم را دیدم، گفتم هیچی بهتر از این نیست که این اسم را لقب جناب میرزا عبدالرزاق خان کنیم، زیرا هم بکر بود، هم این دو نفر شباهت کامل به هم داشتند.» (Dehkhoda, 2015).

مبارزه با دخالت بیگانگان در امور ایران، دومین وجه از ایران‌گرایی دهخدا به حساب می‌آید. ایران به عنوان کشوری که در طول تاریخ به کرات مورد تاخت و تاز و حمله اقوام مهاجم قرار گرفته، لطمات و خسارات زیادی را به خاطر این تهاجمات متحمل شده است. جدای از مسئله حمله و تهاجم، نفوذی که بیگانگان در حوزه مدیریت ایران به دست می‌آوردند، شاید بیش از خود حمله نظامی به منافع ملی و تاریخی ایران آسیب می‌رسانده است. اینکه بیگانگان برای سرنوشت ایران تصمیم بگیرند، حکایت بخش عمده‌ای از تاریخ ایران بوده است. بی‌شک ایران‌گرایی هیچ شخصیتی اثبات نمی‌شود مگر آنکه تکلیف خود با این مسئله را روشن کند و دهخدا در این زمینه، استعمار و لزوم مقابله با آن را نادیده نمی‌گیرد.

ج) رویکرد دهخدا نسبت به جایگاه ایران در گذشته: رویای احیای شکوه ماضی

مشاهده این حجم از درماندگی ایران، ناخودآگاه، هر ایران‌دوستی را متوجه گذشته باشکوه می‌کند؛ گذشته‌ای که در آن ایران یکی از مهمترین قدرتهای جهانی بود. دهخدا نیز از این قاعده مستثنی نبود. او زمانی را خاطرنشان می‌کند که در دنیا دو دولت قدرتمند وجود داشت؛ یکی دولت یونان یا امپراتوری روم و دیگری ایران:

«در قدیم‌الایام در دنیا یک دولت ایران بود. در همسایگی ایران هم دولت یونان بود. دولت ایران آن وقت دماغش پر باد بود. از خودش خیلی راضی بود. یعنی بی‌ادبی می‌شود لولهنش خیلی آب می‌گرفت. کباده ملک‌الملوکی دنیا را می‌کشید.» (www.nlai.ir شماره دوم صور اسرافیل)

دهخدا، حکایت گذشته ایران را زیاد بازگو می‌کند؛ روزگاری که بخش قابل توجهی از جهان زیر سیطره ایران بودند، اما اینک، اندکی از آن قلمرو، باقی مانده؛ آن هم گلدمال آمال و منافع دول بیگانه شده است:

«من نمی‌گویم که سرحد ایران یک وقتی از پشت دیوار چین تا ساحل رود دانوب ممتد می‌شد و امروز به واسطه زحمات همین رؤسا اگر در تمام طول و عرض ایران دوتا موش دعوا کنند، سر یکی به دیوار خواهد خورد.» (همان، شماره بیست و پنجم صوراسرافیل)

۲) سلطان‌العلمای خراسانی

جنگ‌های ایران و روس جدای از خسارات و غرامت‌های سنگینی که طی آن به ایران تحمیل کرد، پیامدهای مثبتی نیز به همراه داشت. مهمترین دستاورد و نتیجه، نقشی بود که این جنگ‌ها در بیداری و آگاهی ایرانیان داشتند. شکست‌های مفتضحانه باعث شد تا دیگر چاره‌ای نماند از اینکه تاملاتی در این زمینه صورت گیرد. هرچند در این لحظه نیز آن کسی که به فکر چاره‌جویی افتاد نه شخص خود پادشاه بلکه ولیعهد او عباس میرزا بود.

برای خروج ایران از وضعیت نامطلوب، عباس میرزا دست به اقدامات مختلفی زد که یکی از مهمترین این اقدامات، اعزام محصلینی به غرب بود تا آنچه غرب را از خود غریبان بیاموزند. یکی از اعضای گروه محصلین، میرزا صالح شیرازی بود که علوم مختلفی را در غرب آموخت. یکی از این علوم، مربوط به صنعت چاپ و نشر کتاب و روزنامه بود؛ همان علم و صنعتی که قرن‌ها پیش ایرانی‌ها با آن آشنا شده بودند اما دست کمش گرفته بودند و حتی تحقیرش کرده بودند. میرزا صالح شیرازی به واسطه همین صنعت، نخستین روزنامه رسمی را در ایران به چاپ رساند به نام «کاغذ اخبار».

غیر از روزنامه‌هایی که قبل از انقلاب مشروطه چاپ می‌شدند، پس از انقلاب نیز روزنامه‌هایی منتشر شدند که نقش مهمی در ادامه یافتن مسیر مشروطیت در ایران داشت. مشهورترین این روزنامه‌ها، صوراسرافیل بود به مدیریت میرزا جهانگیرخان شیرازی. اما یکی دیگر از این دسته روزنامه‌های خواندنی و تاثیرگذار، روزنامه‌ای بود به نام روح‌القدس. مدیر و نویسنده اصلی این روزنامه، شخصیت دوم مد نظر ما در این نوشتار است یعنی سلطان‌العلمای خراسانی. کسی که با الهام از یکی از ابیات اشعار حافظ این روزنامه را روح‌القدس نام نهاد:

«فیض روح‌القدس از باز مدد فرماید / دیگران هم بکنند آنچه مسیحا می‌کرد»

سلطان‌العلما و بحران‌های زمانه

الف) رویکرد سلطان‌العلمای خراسانی نسبت به مسئله استبداد

یکی از اصلی‌ترین پاسخ‌ها به دلایل عقب‌ماندگی ایران، مقوله استبداد و مدل حکومت در ایران بود. سلطان‌العلما نه تنها استبداد را یکی از عوامل اصلی عدم پیشرفت ایران معرفی می‌کرد بلکه انتقادات او در این زمینه، در مقایسه با دیگران هم بی‌محابت‌تر بود و هم واجد بار تئوریک.

تمرکز اصلی روح‌القدس، مخالفت با شاه ایران به عنوان مظهر و یکی از عوامل اصلی استبداد بود. در بیشتر شماره‌های روزنامه، یک قسمت خاص به این مقوله اختصاص می‌یابد. به عنوان مثال در شماره سیزدهم، شخص شاه مورد حمله قرار گرفته و از اعمال مخالف مشروطه وی انتقاد شده بود و عاقبت شوم لویی چهاردهم، پادشاه معدوم فرانسه و انقلاب کبیر فرانسه به رخ شاه کشیده شده بود. به مناسبت انتشار این مقاله، روح‌القدس توقیف گشت ولی بعد از اندک مدتی باز منتشر گشت (Brown, 2007).

مخالفت سلطان‌العلما با سلطنت، واجد یک بار تئوریک بود. از گذشته‌های دور، پادشاهان ایران، خود را نمایندگان خدا بر روی زمین می‌دانستند. در واقع مشروعیت خود را الهی می‌دانستند. در طول تاریخ، به طور کلی دو نوع مشروعیت وجود داشته است؛ یکی مشروعیت الهی

و دیگری مشروعیت مردمی. در دسته اول، حاکم مدعی است که دارای تاییدات خداوندی است و دلیلی که به قدرت رسیده این است که خداوند از میان تمامی انسان‌ها، او را برگزیده تا حکومت کند. اما در دسته دوم، مشروعیت از مردم و رضایت آن‌ها نشأت می‌گیرد. به نظر روح‌القدس، نه تنها این امکان وجود ندارد که خداوند شخصی را به نمایندگی از خود به عنوان شاه زمین انتخاب کند، بلکه پذیرش این نوع از مشروعیت عواقب خطرناکی در ساحت سیاست دارد. خداآوری مردم باعث می‌شود که تمامی اعمال شاه را اعمال مورد نظر پروردگار قلمداد کنند و بنابراین دایره نظارت بر شاه به شدت محدود می‌شود و همین امر اسباب بسیاری از انحرافات و عقب‌ماندگی‌ها در جوامعی که نظام‌های سلطنتی بر آن‌ها حاکم است را فراهم می‌کند. در شماره هجدهم روزنامه روح‌القدس آمده: «چندان جاهل و نادانی بر فرد فرد ما مستولی شده بود و چنان در بحر موهومات، مستغرق شده بودیم که سلطان را من جانب الله دانسته، امر و نواهی او را مثل حکم خدایی، مجری می‌کردیم و مخالفت آن‌ها را مخالفت خواص پنداشتیم.» (Brown, 2007).

ب) رویکرد سلطان‌العلماء نسبت به مسئله استعمار: ایران دنبه‌ای میان دو گرگ

ایران در طول تاریخ، به کرات مورد تجاوز و حمله اقوام مهاجم قرار گرفته است. تاریخ ایران بعضاً شاهد حضور طولانی مدت و تسلط یک قوم بیگانه بوده است. یونانیان در دوران پیش از اسلام، خلافت‌های عربی پس از حمله اعراب به ایران، حکومت ایلخانان مغول و موارد متعدد دیگر همه نشان‌دهنده آن است که ایران، همواره طعمه قابل توجهی برای شکارچیان بیگانه بوده است. در دوران حکومت قاجار به ویژه پس از جنگ‌های دوگانه میان ایران و روس روند حضور و نفوذ بیگانگان در ایران، از طریق دو دولت بزرگ آن زمان یعنی روسیه و انگلستان در ایران استمرار یافت. یکی از مهمترین نمادهای این ماجرا مربوط به قراردادی است که در سال ۱۹۰۷ میلادی میان این دو دولت درباره ایران منعقد شد.

قرارداد ۱۹۰۷ یکی از استعماری‌ترین قراردادهایی بود که حقوق ملت ایران را نادیده می‌گرفت. در این قرارداد بدون در نظر گرفتن نظر ایرانیان، ایران به دو منطقه تحت نفوذ دولت تزاری روسیه و بریتانیا تقسیم شده بود. روح‌القدس که خود را هم مکلف به مقابله با استبداد داخلی و هم استعمار خارجی می‌دانست، در شماره هفدهم روزنامه در مطلبی که تحت عنوان «غفلت تا به کی؟» چاپ کرد، نوشت: «به عبارت سهل و ساده عرض کنم: وطن مقدس ما، پامال قهر پولتیک انگلیس و روس شده و ابداً کسی در فکر نیست، دولت مشغول تهیه اسباب ناریه برای محاربه با ملت. وزرا مشغول نقشه‌کشی برای تخریب اساس مشروطیت، و کلاً مشغول گرفتن... و پامال کردن حقوق رعیت.» (Cohen, 1983).

وجه تخریبی حضور دولت‌های انگلیس و روس در ایران به حدی بود که غالب ایرانیان این احساس را داشتند که در چنگال دو دولت در حالت اسیری و استثمار به سر می‌برند. چنین وضعیت شبه استعماری، هر ایران دوستی را به تکاپو وامی‌داشت تا این حصار را بشکند و بکوشد ایران مستقل و آزاد از این نفوذها شود. در اندیشه سلطان‌العلماء، ایران به دنبه‌ای تشبیه شده بود که در میان چنگال گرگ‌های روسی و انگلیسی گرفتار آمده: «دولت ایران که تا چند سال قبل ملجا و پناه باقی دول روی زمین بوده چه علت باعث شده که باید الان محض نگاهداری کلاه خود و حفظ ایران ویران دولت این ننگ را بر خود گرفته در سایه حمایت همسایگان آسایش کند و خود را مانند دنبه در میان گرگ‌صفتان بیندازد.» (www.nlai.ir)

ج) رویکرد سلطان‌العلماء نسبت به جایگاه ایران در دوران گذشته: رویای نیروی خسروانی و صولت داریوشی

مشاهده شرایط نابسامان ایران، با لحاظ کردن دو مقوله، برای ایرانیان غیر قابل تحمل تر و صعب‌تر می‌شد؛ یکی اینکه ببینند و مقایسه کنند که دنیای غرب تا چه اندازه متریقی شده است و دیگر اینکه به یاد بیاوردند روزی را که ایران یکی از کشورهای برتر در دنیا و مردم ایران

جزء سرآمدان جهان بوده‌اند. مقوله دوم، هم موجد نوعی احساس افسوس‌گونه و تاسف‌آور است و هم می‌تواند محرکی باشد برای احیای شکوه گذشته.

سلطان‌العلما نیز با افسوس و امید از ایرانیانی صحبت می‌کند که در عقل و ذکاوت زبانزد خاص و عام بوده‌اند. اما امروزه کارشان به جای رسیده که در تهیه ساده‌ترین ابزار و لوازم، محتاج بیگانگان هستند. درواقع، گردش روزگار به سمتی رفته است که غرب به واسطه پیشرفت‌ها و ترقی‌های علمی، به بزرگترین تولیدکننده در جهان تبدیل شده است و کشورهایی چون ایران به بزرگترین مصرف‌کننده مصنوعات غربی: «واقعاً عقل مبهور است که عقل و ذکاوت فطری ایرانیان که متفق علیه تمام اهل عالم است چگونه مبدل به بلادت شد با اینکه مخترع تمام سنت‌ها ایرانی‌ها بودند چرا اینگونه برای هر چیز محتاج به اجانب شد.» (Cohen, 1983).

این احتیاج و وابستگی در حالی است که از نظر سلطان‌العلماء، روزگاری هرچه ابزار مفید و کارگشا محسوب می‌شد، ساخته دست ایرانیان بود. جایگاه برتر ایران در تولید ابزار و آلات مختلف هنری و صنعتی، به گونه‌ای بود که بسیاری از کشورها و تمدن‌ها، ایران را به عنوان الگویی برای پیشروی و ترقی انتخاب کرده بودند و رویای آن را داشتند تا روزی به جایگاه ابران برسند و یا نزدیک شوند: «تمام صنعت‌های فرنگ مخترع آن ایرانی بوده و نقشه‌کش صنعتگران فرنگ ایرانی گشته است، اهل هر یک از ممالک فرنگ ایران را وجهه همت خود کرده تا به هر وسیله هست خود را به ایران برسانند.» (Cohen, 1983)

اما این داستان، حکایتی بود از روزگار رفته. ناخودآگاه جمعی ایرانیان، در نهان افسوس بر گذشته می‌خورد و در دل آرزویی بالقوه دارد برای اینکه آن روزگار شکوه و عظمت احیا شود تا بار دیگر ایران، سرآمد کشورهای گیتی شود. این رویای نهان در دل سلطان‌العلما نیز وجود داشت. او اینگونه این آرزوی درونی را بر زبان آورده بود: «ایران و ایرانیانی که تا چند سال قبل محل امن و امان و ملجأ و پناه سایر دول و ملل بوده‌اند از ذلت حمایت و صیانت اجانب و همسایگان رهایی بیابد و آب رفته سابق الایام به جو بیاید و نام ایران و ایرانیان که مایه افتخار تمام دول بوده مثل پیشتر از زمان بلند شود.» (Cohen, 1983)

یادآوری و تذکار چنین گذشته‌ای، تمنایی عمیق در ایران‌دوستی چون سلطان‌العلما به وجود می‌آورد تا دردمندانمه فریاد زند: «کو نیروی خسروی و صولت داریوشی!!! کجاست سطوت فریدونی و قدرت فریبرزی!!!» (Cohen, 1983)

۳) شیخ محمد خیابانی

موج مشروطه‌طلبی که از اواسط دوره ناصرالدین شاه در ایران شروع شد، طیف وسیعی از شخصیت‌های مختلف را هوادار خود کرد. هرچند فکر مشروطه عمده‌تاً توسط افراد سکولار ایجاد شد، اما برخی از شخصیت‌های مذهبی نیز طرفدار آن شدند. با وجود اینکه برخی چون شیخ فضل‌الله نوری در میانه راه و به بهانه ضدیت مشروطیت با دین راه خود را جدا کردند اما بسیاری از روحانیون آن مقطع، علیرغم فراز و نشیب‌های متعدد در جریان انقلاب، تا پایان از حمایت از مشروطه دست نکشیدند. یکی از روحانیونی که از ابتدای فعالیت سیاسی‌اش تا لحظه مرگ به مشروطه و آرمان‌های مشروطه وفادار ماند شیخ محمد خیابانی بود.

شیخ محمد خیابانی و بحران‌های زمانه

الف) رویکرد قیام خیابانی نسبت به مسئله استعمار

عمده آشنایی همگان با شیخ محمد خیابانی و قیام او به مخالفت او با قرارداد ۱۹۱۹ مربوط می‌شود. این ارتباط به اندازه‌ای برجسته شده که از برخی دیدگاه‌ها اینگونه برداشت می‌شود که قیام خیابانی صرفاً برای مقابله با این قرارداد برپا شد و لاغیر. هرچند لزوماً اینگونه نیست و خیابانی اهداف مهم دیگری را نیز دنبال می‌کرد.

با خروج روسیه از ایران پس از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷، فضا برای دیگر قدرت بیگانه تأثیرگذار در ایران یعنی انگلستان کاملاً مهیا شد. خروج روسیه، شرایط جنگ‌زده ایران، آشفتگی داخلی و عدم قدرت دولت مرکزی شرایط مناسبی برای انگلستان فراهم کرده بود تا بواسطه این خلأ قدرت، حتی ایران را بطور رسمی مستعمره خود کند. اما بنا به دلایلی امکان مستعمره کردن ایران فراهم نبود. منظور دولت انگلستان از انعقاد این قرارداد با ایران، استقرار نوعی نظام مستشاری در ایران و تحت‌الحمايه کردن غیر مستقیم کشور بود. زیرا پس از تأسیس جامعه ملل و امضای منشور آن، تجاوز مستقیم به استقلال کشورها و منضم کردن خاک آن‌ها به خاک کشورهای فاتح رسماً ممنوع شده بود و اقدام به چنین عملی به منزله اشغال دائم و تقسیم کشور و در حکم انتحار سیاسی بود (Agheli, 1991).

به جای تبدیل ایران به یک مستعمره، انگلستان قراردادی را با دولت ایران و شخص وثوق‌الدوله امضا کرد. قرارداد ۱۹۱۹ در نهم اوت و در ذیقعد سال ۱۳۳۵ ه.ق به امضا رسید. این قرارداد شامل شش ماده و یک مقدمه بود و اصلی‌ترین ماده آن سپردن زمام امور مالی و ارتش ایران به دست انگلیسی‌ها بود. این قرارداد برتری مسلم سیاست انگلستان را بر روسیه در ایران فراهم می‌کرد. نتیجه این قرارداد این بود که مالیه و قشون ایران زیر نظر معلمین و فرماندهان انگلیسی قرار گیرد و قشون متحدالشکل شده، ژاندارم و قزاق به یک صورت درآمد (Bastani Parizi, 1968).

هرچند قیام خیابانی چند ماه بعد از امضای قرارداد شکل گرفت اما رهبر قیام از همان ابتدا مخالفت خود با قرارداد ۱۹۱۹ را یکی از برنامه‌های اصلی قیام معرفی کرد. او در این زمینه گفت:

«امروز من رسماً به جهانیان اعلام می‌کنم ما علیه این حکومت که قرارداد خانمان‌برانداز و وثوق‌الدوله و انگلیس را منعقد کرده قیام کرده‌ایم و صراحتاً اعلام می‌داریم تا زمانی که دولت ملی وطن‌پرست روی کار نیاید و به اصلاحات اساسی دست نزنند و استقلال کشور را تحکیم ننمایند و قانون اساسی را مجری ندارد دست از قیام بر نخواهیم داشت.» (Raisnia & Nahid, 1976).

خیابانی در زمانی که نماینده مجلس نیز بود هم به طور جدی در مقابل یک قرارداد استعماری خارجی ایستادگی کرده بود و آن مربوط به زمانی می‌شد که روس‌ها به دولت ایران اولتیماتوم داده بودند که مورگان شوستر و همراهانش را که منشأ خدمات ارزنده‌ای بودند از ایران اخراج کنند. اما خیابانی، پذیرش اولتیماتوم روس‌ها را نقض صریح و آشکار استقلال ایران قلمداد می‌کند.

خیابانی در مجلس از عملکرد شوستر دفاع می‌کند و خاطر نشان می‌کند که حضور این مستشاران به نفع ایران شده است، حتی نمایندگان مجلس هم حق ندارند که این اولتیماتوم را بپذیرند. این خود نشان می‌دهد که برای خیابانی، ایران، فراتر از همه چیز است و منافع افراد، نمایندگان و دولت ایران نیز نمی‌تواند بالاتر از منافع ایران قرار بگیرد:

«آمدیم در خصوص مسئله اولتیماتوم در خصوص اولتیماتوم عقیده مجلس چنانچه یکی از آن ناطقین آن روز بنده بودم معلوم نشد و عرض کردم استقلال مملکت یک چیزی نیست که ما بتوانیم به میل خودمان بدهیم.» (سایت مرکز پژوهش‌های مجلس: www.rc.majlis.ir)

ب) رویکرد خیابانی نسبت به مسئله استبداد و فساد حکومت

درست است که همزمانی قیام خیابانی با قرارداد ۱۹۱۹، او را واداشت تا به مبارزه با این قرارداد بپردازد اما با عنایت به سخنانی‌ها و ترسیمی که از اهداف قیام شد، مشخص می‌شود که حتی اگر این قرارداد هم امضا نمی‌شد، باز هم خیابانی دست به قیام می‌زد. در ماجرای قیام، خیابانی به صراحت از اهداف مشروطه‌طلبانه قیام سخن می‌گفت. درواقع می‌توان گفت تأکیدات او در این زمینه بسیار بیشتر از مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ بود. دغدغه اصلی او مسیری بود که از چند سال پیش آغاز شده بود و نباید متوقف می‌شد. خیابانی، از

روزگار تلخ و سیاه استبداد صحبت به میان می‌آورد؛ روزگاری که منافع عموم مردم، پامال کج‌اندیشی و زیاده‌خواهی‌های هیئت حاکمه بود اما انقلابی مقدس علیه این نظام شورید تا منافع عامه در اولویت قرار گیرد.

به گفته خیابانی: «ما حکومتی داشتیم بدخواه و چپاول‌گر. هرچه می‌گفتند و می‌نوشتند اثری نداشت. ناچار یک مرتبه داد زدیم نابود باد یک همچو حکومت و اینطور حکومت‌ها باید نابود شوند این حکومت‌ها با نظر حقارت و کوچکی به ملت نگاه می‌کنند و به اجتماع ملت می‌خندند، ملت نیز باید آن‌ها را بگریاند.» (Khiabani).

اما عوامل مختلف داخلی و خارجی، همچون آفتی به جان مشروطه افتاد و مسیرش را منقطع و منحرف کرد. پس از ماجرای به توپ بسته شدن مجلس و اتفاقات مربوط آن، علیرغم اینکه نیروهای فاتح، دوباره تهران را به تسخیر خود درآوردند اما جریان امور به سمتی رفت که به جای پادشاهان مستبد قاجار، دولت‌های مرتجع، همان بساطی را در ایران به وجود آورند که پیش از مشروطه در ایران وجود داشت. فقط این بار نام آن مشروطه بود وگرنه چیز خاصی از ماهیت مشروطه در آن باقی نمانده بود. خیابانی در مقاله‌ای که در ۲۶ حمل ۱۲۹۹ در روزنامه تجدد منتشر کرد، اساساً زمینه و دلیل اصلی قیام خود را احیای ظرفیت‌های محقق‌نشده مشروطیت عنوان کرد: او در این باب می‌نویسد: «ما می‌خواستیم دزدهای وحشی از حریم مملکت تطهیر شوند، ما می‌خواستیم اصول استبداد، غارت و چپاول از ایران طرد، تبعید و الی‌الابد نابود گردد. ما می‌خواستیم جان و مال و دموکراسی ایران در تحت امان باشد. اما حالا می‌بینیم نه اینکه هیچ یک از این آمال از قوه به فعل نیامده، ضمناً آزادی فکر، وجدان و عنایت شخصی یکی بعد از دیگری دچار تعرضات غارتگران قرار گرفته است» (Azari, 1983).

هرچند مقابله با اجانب و بهبود اوضاع معیشتی مردم، جزء اهداف قیام محسوب می‌شد، اما خیابانی همه این اهداف را منوط به تحقق ام‌الاهداف یعنی برپایی مشروطیت کرده بود. از نظر او تا ظرفیت‌های مشروطه در ایران به فعل در نیاید به هیچ‌کدام از اهداف دیگر نمی‌توان دست یافت:

«فعلاً ما یک مشروطه داریم. از قوه به فعل در آوردن این مشروطه اولین قدمی است که باید برداریم و اول چیزی که می‌خواهم عبارت از استقرار رژیم مشروطیت در سراسر ایران است. شرط استقرار این رژیم، تبعیت ادارات است بر احکام و اوامر رژیم مذکور.» (خیابانی، بی‌تا: ۴۶)

ج) رویکرد خیابانی نسبت به ایران: جدایی طلب بود یا میهن پرست؟

برخی دیدگاهها قیام خیابانی را به دلیل ماهیت جدایی طلبانه‌اش مورد انتقاد قرار داده‌اند. عدم تمرد از دستورات دولت مرکزی و زمین نگذاشتن سلاح و البته تغییر نام آذربایجان به آزادستان، مهمترین دلایلی است که منتقدان خیابانی را واداشته تا او را جدایی طلب بدانند و به همین سبب قیام او را مورد نکوهش و سرزنش قرار دهند.

یکی از این افراد عبدالله مستوفی است که در کتاب «شرح زندگانی من» بر جدایی طلبی خیابانی تأکید دارد و می‌نویسد: «این آقایان می‌خواستند مأمورین ادارات دولتی را از طرف خود معین کنند و مالیات به مرکز نفرستند. سهل است، از مرکز دستی هم بگیرند و هیچ یک از اوامر دولت مرکزی را هم اطاعت نکرده حتی والی ایالت را هم به دارالایاله راه ندهند و «خودمختار» باشند. حتی اسم آذربایجان را هم تغییر داده و «آزادستان» اسم تازه را بالای کاغذهای رسمی خود هم چاپ کرده بودند» (Mostowfi, 1998).

در مقابل محققانی هستند که بر این دیدگاه خط بطلان می‌کشند و قیام خیابانی را ملی قلمداد می‌کنند. از جمله این افراد کسروی است. او معتقد است علیرغم اشتباهاتی که خیابانی داشته، او در پی بهروزی و سعادت ایران بوده است. به نظر او: «آنچه ما می‌توانیم گفت این است که خیابانی همچون بسیار دیگران آرزومند نیکی ایران می‌بود و یگانه راه آن را به دست آوردن سررشته‌داری (حکومت) می‌شناخت که ادارات را بهم زند و از نو بسازد و قانون‌ها را دیگر گرداند» (Kasravi, 2009).

اما بابت برخی از اقدامات او که شائبه استقلال‌طلبی را به وجود می‌آورد باید گفت عدم تمرد از دولت مرکزی توسط قیام کاملاً طبیعی و بدیهی است؛ چراکه اساساً قیام خیابانی بر این رأی بود که دولت به بیراهه رفته و از آرمانهای مشروطیت دور شده است. در باب تغییر نام آذربایجان نیز باید گفت از قضا تغییر نام در آن مقطع نشان ملی‌گرایی خیابانی بوده است چرا که همزمان با قیام خیابانی، قفقازی‌های ترک‌زبان، قیامی را در باکو صورت می‌دهند که منجر به تأسیس حکومت خودمختاری به نام آذربایجان می‌شود. خیابانی به منظور کشیدن حد و مرز بین قیام خود و قیام قفقازی‌ها و برطرف شدن شائبه‌های استقلال‌طلبی بواسطه مشابهت دو قیام، دست به تغییر نام آذربایجان می‌زند. احمد کسروی در این زمینه می‌نویسد:

«پس از بهم خوردن امپراتوری روس، ترکی‌زبانان قفقاز در باکو آن پیرامون‌ها، جمهوری کوچکی پدید آورده آن را «جمهوری آذربایجان» نامیده بودند. بنیادگزاران آن جمهوری امید و آرزویشان چنین می‌بود که با آذربایجان یکی گردند، از این رو این نام را برای سرزمین و جمهوری خود برگزیده بودند. آذربایجان که به چنان یگانگی خرسندی نداشته و از ایرانیگری چشم‌پوشی نمی‌خواستند از آن نامگذاری قفقازیان سخت رنجیدند، و چون آن نامگذاری شده و گفته بودند کسانی می‌گفتند: بهتر است ما نام استان خود را دیگر گردانیم. همانا پیشنهاد «آزادستان» از اینراه بوده (Kasravi, 2009).

نتیجه‌گیری

در این مقاله، سه شخصیت برگزیده شدند تا اندیشه و عملکردشان در یک مقطع مشخص زمانی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار بگیرد. برای تحلیل و بررسی اندیشه و عمل این سه شخصیت از نظریه «بحران» توماس اسپریگنز استفاده شده است. محوریته که اسپریگنز به بسترها و زمینه‌ها می‌دهد، باعث شد تا پیش از آنکه به سراغ افکار و اعمال شخصیت‌های مدنظر رفته شود بحران‌های معاصر با آن‌ها تحلیل و بررسی گردد. در آن مقطع، ایران یکی از بحرانی‌ترین دوران خود را سپری می‌کرد. مجموعه تحولات بی‌المللی و داخلی، ایران را تبدیل به یک کشور حاشیه‌ای و شبه مستعمره کرده بود.

جدای از تأثیری که این بحران‌ها بر شکل‌گیری اندیشه شخصیت‌ها داشتند، ما در این نوشتار، ملاک ایران‌دوستی را میزان حساسیت، نگرانی، دغدغه و واکنش افراد به این بحران‌ها در نظر گرفته‌ایم. در واقع تعریف ایران‌دوستی از نظر ما این بوده است که فرد نسبت به مشکلات، معضلات، بحران‌ها و بیماری‌هایی که ایران بدان دچار بوده واکنش مطلوب و مداواگرانه‌ای نشان دهد.

در مقایسه میان اندیشه دهخدا، سلطان‌العلماء و خیابانی، باید گفته شود به واسطه وجود عناصر زمینه‌ای مشترک، مشابهت‌ها و نزدیکی‌های قابل توجهی میان هر سه وجود دارد. مراحل چهارگانه تطور و تکامل اندیشه هر سه شخصیت به طور تقریباً مشابهی پیش رفت. مرحله نخست، بحرانی بود که بر ساحت سیاست، اقتصاد و فرهنگ ایران سایه سنگینی افکنده بود. معضله «عقب ماندگی ایران» سرآغاز شکل‌گیری اندیشه‌هایی عمیق در میان هر سه شخصیت بود. عقب‌ماندگی ایران در مقابل پیشرفت و توسعه دنیای غرب، ام‌المسئله‌ای بود که ذهن و اندیشه دهخدا، سلطان‌العلماء و خیابانی را درگیر خود کرده بود. بیماری‌های عمیق و مزمن ایران، به عنوان مشکل و بحران اصلی توسط این سه نفر مورد شناسایی قرار گرفته بود.

در مرحله دوم، آن‌ها به دنبال ریشه‌یابی علل و دلایل چنین معضله بزرگی بودند. جواب مشترک هر سه در ابتدا، استبداد و فساد حکومتی بود. هرچند در میزان و شدت انتقاد نسبت به استبداد میان آن‌ها تفاوت‌هایی وجود داشت و البته تفاوت‌هایی در سبک انتقاد، اما هر سه متفق‌القول بودند که گناه اصلی عقب ماندگی ایران به گردن هیئت حاکمه است. البته آن‌ها استعمار خارجی را مکملی برای استبداد داخلی می‌دانستند هر چند در جزئیات رویکردشان نسبت به استعمار تفاوت‌هایی مشاهده می‌شد، اما به طور کلی آن‌ها امتزاج استبداد و استعمار را عامل اصلی ایجاد مشکل بزرگ می‌دانستند.

در مرحله سوم، آن‌ها به ترسیم یک آرمانشهر می‌پردازند. البته باید خاطر نشان کرد که این مراحل ترتیب و توالی زمانی در اندیشه این شخصیت‌ها نداشتند اما آنچه مهم می‌باشد این است که آن‌ها در لایه لای نوشته‌های خود، به دفعات، از ایرانی آرمانی صحبت به میان آورده‌اند که در گذشته‌های دور وجود داشته است. در چنین ایرانی، اولاً پادشاهان به عدالت حکومت می‌کردند و ثانیاً نه تنها ایران جز و مناطق تحت نفوذ استعمارگران نبودند بلکه ایران خود، یکی از ابرقدرت‌های جهانی محسوب می‌شد. با نگاهی به گذشته آرمانی و نظری بر وضعیت نابسامان آن زمان، سه شخصیت را وارد چهارمین مرحله فکری خود که همانا ارائه راه حلی برای برون رفت از وضعیت موجود و حل معضله عقب ماندگی بود، کرد.

علیرغم جایگاه‌های متفاوت این سه نفر از لحاظ پایگاه طبقاتی، اما راه حل هر سه به طور بنیادینی شبیه و نزدیک به یکدیگر بود. هم دهخدا، هم سلطان‌العلما و هم شیخ محمد خیابانی، یگانه راه حل مشکل ایران را در تحقق و نهادینه شدن «نظام مشروطیت» در ایران می‌دانستند، میان دهخدای ادیب، سلطان‌العلمای ژورنالیست و شیخ محمد خیابانی روحانی، هیچ تفاوتی در این زمینه وجود نداشت. هر سه، متفق‌النظر بودند که یگانه راه درمان مشکل ایران، مشروطه است. از نظر آن‌ها تا سلطنت مشروطه نشود، مجلس مشروطه تشکیل نشود، روزنامه‌جات آزاد نباشد و در یک کلام توده مردم در قدرت، نظارت، مشارکت و سهمی نداشته باشند، حال ایران بهبود پیدا نخواهد کرد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Agheli, B. (1991). *Iranian prime ministers from Moshiroddoleh to Bakhtiar*. Javidan Publications.
- Azari, A. (1983). *The uprising of Sheikh Mohammad Khiabani in Tabriz*. Safi Alishah Publications.
- Bastani Parizi, M. E. (1968). *The struggle for freedom (The political environment and life of Moshiroddoleh Pirnia)*. Elmi Publications.
- Brown, E. G. (2007). *The press and literature in the constitutional era of Iran*. Nashr-e Elm.
- Cohen, G. (1983). *The history of censorship in Iranian press* (Vol. 1). Agah Publications.
- Dehkhoda, A. A. (2015). *Charand-o-Parand*. Farhang-e Jame' Publications.

- Kasravi, A. (2009). *Eighteen years history of Azerbaijan*. Hermes Publications.
- Khiabani, B. *Speeches of Sheikh Mohammad Khiabani*. n.p.
- Mostowfi, A. (1998). *The story of my life*. Zavvar Publications.
- Raisnia, R., & Nahid, A. (1976). *Two fighters of the constitutional movement: Sattar Khan and Sheikh Mohammad Khiabani*. Agah Publications.
- Spragens, T. (1991). *Understanding political theory*. Agah Publications.